

TOPONÍMIA DE L'ANTIGA VILA DE GRÀCIA

Joan LAFARGA i ORIOL

1. PRELIMINAR

El recentment traspassat i admirat Joan Coromines ens deia que la toponímia desperta, d'una manera o altra, l'interès de tothom. Qualsevol persona, inquieta o no, sent curiositat per saber quin origen té o què representen un seguit de noms de lloc que seran importantíssims per al seu quefer quotidià. Des de la targeta de visita a la parada de metro o les indicacions al taxista que et porta a casa, tot són utilitzacions de la toponímia.

Els noms propis de lloc, els topònims, són aquí fixats en rètols a les parets o en la ment de la gent. Cal relacionar-s'hi per comprendre'ls. Moreu-Rey diu que el coneixement desemboca en interès i finalment en amor. Jo diria que també pot ésser a l'inrevés. L'amor desemboca en interès i tal vegada en coneixement.

Estimo Gràcia. Hi vaig néixer, m'hi he criat i sempre hi he viscut. Gràcia va ser el meu primer referent territorial. Hi anava al col·legi i hi jugava per les seves places. A casa vaig aprendre que érem catalans i també, en un altre nivell, graciencs. Barcelona era més lluny. A Barcelona s'hi baixava poques vegades, a comprar allò que no es trobava a Gràcia.

Encara avui, quan mantenir identitats diferenciades és tan difícil, Gràcia manté un tarannà propi. La seva densa xarxa d'entitats, el seu particular urbanisme, la Festa Major, Sant Medir... Tot això li dona un caràcter especial, i, encara que cada cop amb més dificultats, es pot dir que aquest esperit es manté en força graciencs.

Com és la toponímia de Gràcia? Per què és d'aquesta manera?

Després d'ullar llibres, revistes i fotografies i de parlar amb força gent vaig comprendre que de llistes de carrers amb l'explicació conseqüent, a l'estil nomenclàtor, ja n'hi havia, discutibles en detall, però ja hi eren. Vaig desestimar de seguida fer-ne una reinterpretació personal. El que calia era veure com es donava nom als carrers, per part de qui i a raó de què. Per això calia resseguir la història de Gràcia. Només a través d'una correcta interpretació del creixement de la població podríem contestar-nos aquelles preguntes.

* El present estudi té el seu origen en un treball fet per a l'assignatura de Toponímia que imparteix el professor Joan Tort i Donada a la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona.

Decidit l'objectiu calia delimitar el territori. Els límits són sempre un element controvertit. Aquí ho són per un doble motiu. Per una banda, han anat canviant al llarg de la història, en els dos períodes d'independència municipal i també posteriorment; i, per una altra, perquè, conscient que un límit sempre és una convenció, encara ho és més en un territori urbà on a voltes una vorera és d'un terme i l'altra pertany a un altre terme.

Vaig decidir treballar dintre dels límits del que es podria anomenar Gràcia estricta:

Plaça Lesseps-Travessera de Dalt-Sardenya-Rosselló-Passeig de Sant Joan-Còrsega-Avinguda Diagonal-Via Augusta-Avinguda del Príncep d'Astúries-Plaça Lesseps.

Aquest espai forma un quadrat d'aproximadament 1,5 x 1 km i unes 160 ha, àrea on es desenvolupà la Gràcia històrica i on avui viuen unes 100.000 persones.

Després vaig adonar-me que els noms dels carrers havien anat canviant força, de tal manera que se'm presentava un altre dilema: en quin moment fer l'estudi, amb els primers noms? amb els actuals? amb els d'abans o amb els de després de 1907? Segona decisió: faria l'estudi dels topònims actuals com a resultat final (fins al dia d'avui) d'un procés històric. Això sí, fent mirades enrere quan ho cregué oportú, quan ajudés a comprendre noms actuals o sèries de carrers actualment escapçades.

Finalment calia treure'n unes conclusions. Per això vaig agrupar els noms dels carrers en grups per afinitat; això em permetria expressar en percentatges allò que intuïa a simple vista i, d'aquesta manera, tenir una visió general per passar a fer-ne la interpretació.

2. EL TERRITORI. BREU HISTÒRIA DE LA VILA DE GRÀCIA

L'ex-Vila de Gràcia està situada al mig del pla de Barcelona, al peu del Tibidabo, cim culminant de la Serra de Collserola amb 512 metres.

El Pla de Barcelona és un rectangle d'uns 75 km², encerclat per la barrera muntanyosa de la Serralada Litoral, pel mar i pels rius Llobregat i Besòs. Tot plegat representa uns 6 km d'amplada i 12 de llargada.

Aquest pla forma una lleugera inclinació, d'un 3-5 % de desnivell, cosa que la fa molt apta per a l'assentament humà i per al conreu. La seva superfície estava (parlar amb present és molt complicat perquè tot el sòl és cobert per cases i carrers) molt treballada a causa de l'acció erosiva de les rieres i torrents que solcaven el territori buscant el mar.

Collserola és un *horst*, aixecament format per materials paleozoics, amb un sòcol granític que aflora en algun indret (Sant Pere Màrtir) i alguna llenca calcària (Santa Creu d'Olorda).

De la denudació d'aquests materials es va nodrint el pla. Prop del mar, el sòl està compost de materials fins damunt d'una capa de sorra de força metres on es troba el nivell freàtic. A Gràcia, per la seva proximitat a Collserola, és on predominen els materials de peudemont quaternaris més grollers, barrejats amb argiles provinents de

la meteorització de les pissarres paleozoiques, formant una massa vermella anomenada fetge de vaca. Avui dia, quan a causa d'una obra pública es perfora el paviment, és ben visible aquesta terra vermellosa de textura plàstica. Aquest és el motiu pel qual les primeres indústries que s'establiren a Gràcia foren les bòbiles, especialment al Camp d'en Grassot.

Pel que fa a l'altimetria, podem dir que passa dels 100 m a la plaça de Lesseps, als 40 m a l'alçada del carrer de Còrsega.

Els trets geogràfics que emmarquen les pautes d'assentament de la població de Gràcia són:

- *La topografia.* Pla molt lleugerament inclinat que facilita molt el poblament i el conreu.
- *Els torrents.* Molt nombrosos. Els primers habitants saberen urbanitzar respectant-los.
- *Les vies de comunicació.* Especialment el camí de Gràcia (avui carrer Gran) i la Travessera, la confluència de les quals donà lloc al nucli inicial de la vila.
- *Les masies.* En un territori marcadament agrícola seran els terrenys que els seus propietaris posaran com a base de les ordenacions parcel·làries, elements bàsics per comprendre el creixement de Gràcia.

És impensable accedir a conèixer un territori sense conèixer-ne la història, encara més si el que cal emprendre és el coneixement de la toponímia.

Gràcia és un assentament urbà recent. Encara que es començà a desenvolupar al segle XVIII fou durant el segle posterior que esclatà el seu creixement d'una forma definitiva. Els seus trets físics diferenciadors són dèbils, la qual cosa fa que la toponímia descansi clarament sobre la història.

El 1626, en terrenys d'un patrici barceloní, Josep Dalmau, es fundà un convent dels Carmelites Descalços en un extrem del que avui és la Plaça Lesseps. Hi traslladaren els novicis del convent de Sant Josep, que era situat en l'actual emplaçament del mercat de la Boqueria (encara avui hi figura el rètol amb el nom de Mercat de Sant Josep); d'aquí sorgeix un topònim de gran tradició a Gràcia: Josepets com a diminutiu de *joseps*. Els frares eren joseps i els novicis josepets.

El nom que donaren a l'església del convent fou el de Mare de Déu de Gràcia, en recordatori de l'anunciació de l'arcàngel Gabriel a Maria: "Verge en la gràcia de Déu". Aquest serà l'origen del nom propi de la població. Podem veure, doncs, que Gràcia és un *hagiotopònim*, cosa que es reconeix en l'heràldica, ja que l'escut de Gràcia és un lliri blanc, símbol de la virginitat, sobre un fons blau.

El convent se situa en el camí Ral que aprofitava l'antiga carretera romana que sortint de *Barcino* arribava a *Castrum Octavianum* (Sant Cugat del Vallès).

Aquest convent restà desenes d'anys sol, envoltat de boscos i dels conreus de les masies dels voltants.

Més tard, instal·laren a uns 500 m de les muralles de Barcelona, en l'actual emplaçament de Passeig de Gràcia/Aragó, el convent caputxí de Santa Maria de Jesús, dit popularment Caputxins Vells.

Entre un convent i l'altre es conformà un camí que fou anomenat camí de Gràcia. A banda i banda d'aquest vial s'anaren establint masos que es dedicarien a conrear les terres (Can Trilla, Ca n'Alegre, La Fontana, etc.). Un altre centre important de creixement fou el punt de tall entre el camí de Gràcia i l'antic camí preromà que unia les poblacions del Baix Llobregat amb Montcada i Reixac. Els romans l'anomenaren *Via Transversalis* (actual Travessera de Gràcia).

D'aquesta manera, durant el segle XIX, després de la Guerra del Francès, es van construir cases aïllades, sense carrers, amb un creixement anàrquic, sempre respectant el límit militar de les 1.500 vares (uns 1.300 m) de distància a les muralles barcelonines, que era la llargada que assolien les peces d'artilleria de l'època.

A poc a poc va creixent com un barri extramurs de Barcelona. Els seus habitants tributen al consistori barceloní, però no en reben compensacions (seguretat, enllumenat, clavegueram, etc.). Aquest és l'origen de les reivindicacions independentistes de Gràcia, que a l'empara de la Constitució de 1812, que reconeix el dret de les poblacions de més de 1.000 habitants de constituir-se en municipis independents, en formulà la petició, que li fou concedida el 1821 durant el trienni progressista. Gràcia té 2.608 habitants. Aquesta independència durà poc, ja que el 1823 la restauració del règim absolutista en significà l'anul·lació.

Gràcia continuava creixent proporcionalment a les dificultats que tenia Barcelona per encabir habitants i activitats industrials dins de les seves muralles, que no es podien enderrocar sense el permís de les autoritats militars (ja que Barcelona era una plaça estratègica). Gràcia tenia el que a Barcelona tant li mancava: espai.

Amb l'acabament el 1827 del Passeig de Gràcia, el desenvolupament de Gràcia encara millorà. Gràcia i Barcelona quedaven unides a través d'una via ben urbanitzada.

El 1828 es tornà a sol·licitar la independència municipal i el 1830 els fou concedida amb el nom de "villa de San Fernando y Santa Amalia de Gracia", en commemoració dels noms dels reis d'Espanya. Per diferents motius aquest privilegi no s'arribà a assolir, i ens salvàrem d'un topònim lamentable.

El 1830 es fa la primera ordenació parcel·lària, en terres d'Àgata Trilla. Aquestes ordenacions que convertien terrenys de conreu en cases, carrers i places seran una constant al llarg d'aquest segle i esdevindran el veritable motor del poblament de Gràcia. No hi ha un pla general d'urbanització premeditat. Els traçats són parcials, efectuats durant molt de temps com a peces d'un puzzle que s'anaven encaixant sobre la marxa.

Quan el 1850 Gràcia té 13.548 habitants, Isabel II li concedeix de nou la independència municipal. El Decret es posa a votació entre els caps de família de la vila; el resultat és significatiu: dels 506 votants, 502 hi voten a favor.

La importància del nou municipi fa pensar en l'establiment d'un mitjà de transport regular amb Barcelona. El 1860 l'empresa La Central Barcelonesa inaugura una línia entre la Plaça Nova i els Jardinetes.

Mentrestant, al carrer Gran, veritable artèria de la vila, es concentrava tot el brogit, la circulació i el comerç. A l'interior de Gràcia la tranquil·litat era la tònica. Això féu que el creixement anés en aquesta direcció, cap al Palau de la Virreina, que el 1879 desaparegué per fer-ne una de les darreres ordenacions (s'hi construí la Parròquia de Sant Joan Baptista).

La segona meitat del segle serà un període de molta agitació social, amb múltiples aixecaments i les repressions subsegüents. El 1870 es produí el fet que potser és més significatiu en la història de Gràcia: la revolta dels *quintos* contra les lleves obligatòries, anteriorment abolides. Durant una setmana repicà la campana del campanar de Gràcia. D'aquest fet n'ha quedat el record i l'aparició del setmanari satíric "La Campana de Gràcia". Aquest campanar, obra de Rovira i Trias, esdevindrà el veritable símbol de la vila de Gràcia.

Per comprendre l'activitat i la força de la població només cal mirar el nombre d'entitats (obreres, republicanes, catòliques, filantròpiques, etc.) i de teatres que tenien la seu a Gràcia en aquesta època.

Uns anys abans, el 1859, Barcelona havia assumit el projecte d'eixample d'Ildelfons Cerdà, després que, el 1855, Pascual Madoz, governador civil de Barcelona, aconseguís el decret de demolició de les muralles que envoltaven la ciutat. D'aquesta manera la independència municipal de Gràcia queda ferida de mort. Barcelona necessita ordenar el seu creixement d'una manera centralitzada i la independència municipal dels pobles del pla de Barcelona els resulta molesta. Per poder planificar el territori els calia un únic poder municipal.

El 21 d'abril de 1897, Gràcia, juntament amb Sant Martí de Provençals, Sants, Sant Andreu, les Corts i Sant Gervasi de Cassoles, és agregada a Barcelona. En aquells moments té 61.935 habitants. Amb les sis incorporacions esmentades, el municipi de Barcelona supera per primer cop el llistó del mig milió d'habitants i se situa en uns 540.000.

A partir d'aquest moment Gràcia serà un barri més de Barcelona.

3. LES ORDENACIONS PARCEL·LÀRIES, MOTOR DEL CREIXEMENT DE GRÀCIA

Ja hem comentat en la ressenya històrica que al llarg del segle XIX, sobretot entre 1830 i 1878, es duen a terme les ordenacions parcel·làries més importants que converteixen terrenys de conreu en terrenys aptes per a l'habitatge i el comerç. Es van fer un total de 83 ordenacions, de les quals n'hi ha 11 de principals.

El mecanisme era el següent: un propietari presentava un projecte a l'autoritat competent. Segons aquest projecte, es parcel·lava la finca i es feia donació als poders públics de l'espai per obrir-hi els carrers. El sistema utilitzat per a la transmissió de la propietat era el de l'emfiteusi. Aquesta consistia en un vell sistema econòmic d'origen medieval pel qual un propietari cedeix el domini d'una peça de sòl a una altra persona a canvi d'una entrada (en diners o en espècies) i d'un cens anual per un període a definir, però que oscil·lava entre 50 i 60 anys, amb l'obligació de construir-hi una casa en un període determinat, tot segons escriptura pública.

Acabat aquest temps la parcel·la passava a propietat de l'emfiteuta. El primer propietari es reservava el dret de cobrar un lluïisme (una taxa) cada cop que un emfiteuta traspassava els seus drets sobre el sòl a un nou emfiteuta (normalment un 2% del valor de la casa).

La pressió sobre el sòl era molt menor a Gràcia que a Barcelona, tant pel que fa a l'entrada com en el cens anual que pot arribar a ser d'una cinquena part. A més es donaven exempcions fiscals municipals de fins a sis anys si es construïa a Gràcia.

L'emfiteusi responia a la necessitat de donar possibilitats d'accés a la propietat a gent que no comptava amb estalvis suficients per comprar un terreny i fer-hi una casa. Al mateix temps es fa entrar el sòl en el mercat com un element més de compra i venda.

Aquesta diferència tan accentuada de preus entre Barcelona i Gràcia permeté un ràpid poblament i creixement de la primera, amb artesans, menestrals i obrers que es construïren la seva casa amb el taller o botiga als baixos i l'habitatge a dalt. Això donà lloc a un teixit social característic que ha determinat molt el comportament històric dels habitants de Gràcia.

Ja hem dit que d'ordenacions n'hi hagué 83, però les més significatives foren 11:

<i>Any</i>	<i>Propietari</i>	<i>Superfície</i>	<i>Parcel·les</i>
1830	Àgata Trilla	22.722 m ²	102
1831	Marc Olives	49.772 m ²	199
1836	Paula Pava	43.262 m ²	178
1836	Antoni Rabassa	18.831 m ²	77
1840	Joaquim Mas	19.980 m ²	87
1843	Francesc Alsina	31.202 m ²	145
1850	Josep Rossell	40.877 m ²	221
1860	Ramon Martí Pau Vilaregut	52.613 m ²	178
1861	Manuel Torrente Miquel Massens Ramon Rabassa	68.620 m ²	305
1877	Hereus d'Esteve Joanich	58.758 m ²	236
1878	Hospital de la Santa Creu	30.075 m ²	122

Font: Enric Serra. *Geometria i projecte del sòl als orígens de la Barcelona moderna. La Vila de Gràcia*. Edicions UPC. Barcelona. 1995

Observant el gràfic es pot veure una certa regularitat, ja que la més gran només és tres cops la de menys superfície. De la mateixa manera passa amb el nombre de parcel·les.

El elements de l'ordenació, de menor a major, són quatre: parcel·la/illa/carrer/plaça.

Les *parcel·les* són força regulars, resultat de la divisió de les peces que els propietaris posaven a vendre: 6 metres de façana (30 pams) per entre 25 i 45 m de profunditat.

L'*illa* és una composició geomètrica de parcel·les limitada pels carrers. Aquí l'oscil·lació és més gran: de 988 m² d'una illa de la parcel·la de J. Rosell als 11.475 m² d'una illa d'E. Joanich. De formes força quadrades 1:1,6 de mitjana.

La trama viària o *carrers* és feta de pedaços. Cada tros tenia la vocació d'afegir-se a una peça major. La seva funció és dimensionar les illes i facilitar l'accés als veïns per anar a llurs cases. Amb gran regularitat segueixen dues direccions mare: de mar a muntanya i de riu a riu, i a més, gairebé sempre es donen continuïtat a través de les diverses parcel·lacions. Són carrers estrets de mena, la qual cosa demostra poca visió de futur i potser un excés d'interès a no malmetre gaire superfície per al negoci. Ho il·lustrarem amb un exemple: l'actual carrer Verdi era anomenat antigament carrer Ample. Qui veu avui l'amplada d'aquest carrer es pot fer una idea de com devien ser els altres.

S'observa que totes les ordenacions majors parteixen d'una *plaça* més o menys central. A Gràcia hi ha onze places, també força regulars quant a superfície. La plaça no és una casualitat, té un paper urbanístic clar: descongessiona un barri molt dens sense zones públiques lliures, facilita espai per al lleure (jocs infantils, festes) i serveis (safareigs, fonts, mercats).

La *casa*. Les cases de Gràcia eren senzilles, i a excepció d'alguns carrers principals, d'una o dues plantes, amb les sales d'estar i el menjador a baix i les habitacions a dalt. Sempre gaudien d'una eixida o pati a la part del darrere i la botiga o negoci a la part del davant amb sortida al carrer. A causa de l'augment del preu del sòl han estat víctimes de l'especulació, ja que amb els mateixos metres quadrats s'han construït cases de més pisos de tal manera que cada vegada en queden menys.

Pel que fa als contractes d'emfiteusi, i per il·lustrar el que eren els seus períodes, puc donar fe del meu cas personal: la casa on visc actualment era numerada amb el 220 de la parcel·lació de Josep Rossell, de 1850. Sé, per la documentació consultada al registre de la propietat, que fou construïda el 1914. Abans hi havia una caseta d'una planta, la construcció inicial. En el supòsit que aquesta primera casa es construís cap a 1850-1855, a primers de segle quedaria en propietat de l'emfiteuta (recordem els 50-60 anys de pagament de censos abans d'accedir a la plena propietat) i aquest es podria plantejar la construcció d'un nou edifici de més pisos per posar-los a lloguer, que és la finca en la qual visc actualment.

4. CREIXEMENT I TOPONÍMIA

Ja hem comentat abans que Gràcia és una població relativament recent. Una població que creix i es consolida sobretot al llarg del segle XIX i ho fa a l'empara